

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2019 | Nr031

Dossier **EEN PLAATS VOOR KUNST**

DOSSIER

EEN PLAATS IN DE KUNST

DE PICTURALE
HERINNERING
AAN HET GOUDEN
JUBILEUM VAN
DE BELGISCHE
ONAFHANKELIJKHEID

WERNER ADRIAENSSENS

CONSERVATOR COLLECTIES 20STE EEUW,
KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST &
GESCHIEDENIS

THOMAS DEPREZ

KUNSTHISTORICUS

Detail van het schilderij *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* van C. Van Camp uit 1890, Paleis der Natie (olieverf op doek) (© KIK-IRPA, Brussels).

Hoewel de fotografie op het einde van de 19de eeuw al perfect massamanifestaties in beeld kon brengen, werden belangrijke vieringen ook nog altijd door kunstschilders vastgelegd. Werner Adriaenssens en Thomas Deprez verdiepten zich in de iconografische bronnen van de ceremonie voor de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid en de concurrentiestrijd tussen enkele kunstschilders om een eventuele officiële staatsopdracht binnen te halen voor een monumentale voorstelling van dit bijzondere moment.

Het Paleis der Natie, de zetel van het Federaal Parlement, bewaart het monumentale schilderij *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* van de kunstschilder Camille Van Camp (afb. 1). Het is een herinnering aan de patriottische viering van 16 augustus 1880. Toen werd op

de Nationale Tentoonstelling de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid gevierd. Het Jubelpark, dat speciaal was aangelegd voor de expositie, was op die bloedhete zomerdag *the place to be* en vormde het decor voor Van Camps artistieke souvenir.

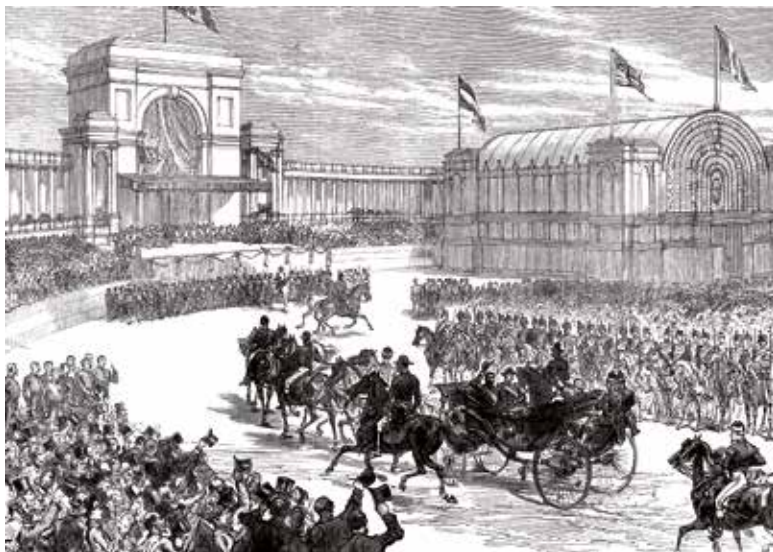
DE NATIONALE TENTOONSTELLING VAN 1880

Het idee om ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid een Nationale Tentoonstelling te organiseren,

Afb. 1

C. Van Camp, *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid*, 1890 (olieverf op doek, 330x480cm), Paleis der Natie [© KIK-IRPA, Brussels, cliché X003442].

Afb. 2

Inhoudigingsceremonie van de Nationale Tentoonstelling, 16 juni 1880 (uit: *The Illustrated London News*, 10 juli 1880, p. 28).

Afb. 3

A. Heins, Inhoudigingsceremonie van de Nationale Tentoonstelling, 16 juni 1880 (uit: *Exposition Nationale 1830 1880. Album commémoratif*, Bruxelles, Cie de Publicité et d'Émission, 1882, s.p.).

dateerde van begin 1878. Mede om budgettaire redenen werd toen afgezien van de oorspronkelijke intentie om een Wereldtentoonstelling in te richten. Als alternatief werd voorgesteld een evenement te organiseren dat enkel de nationale productie op het gebied van kunst, industrie, land- en tuinbouw centraal zou stellen¹.

Op 4 augustus 1879 ondertekende Leopold II de wet waarmee de nodige kredieten werden vrijgemaakt en bij Koninklijk Besluit van 20 augustus 1879 werd de Nationale Tentoonstelling een feit. Het evenement opende op 16 juni 1880 en werd officieel gesloten op 1 oktober (afb. 2 en 3). Met een totaal van 1.498.251 bezoekers werd het een groot succes².

HET JUBELPARK

Als locatie voor de Nationale Tentoonstelling werd gekozen voor het voormalige militaire oefenplein op de Linthoutvlakte. Al in 1874 werd tussen de Belgische Staat en de Stad Brussel een conventie afgesloten waarin werd gestipuleerd dat een nieuw oefenplein zou worden aangelegd. Het oude terrein zou worden ingericht als een park, waarin ook een monument zou worden opgericht. *'Dans la pensée des parties contractantes, le monument devait être un édifice consacré à un Musée des arts décoratifs'*³.

De voorbereidingen aan de Nationale Tentoonstelling brachten het parkproject in een stroomversnelling. Architect Gédéon Bordiau kreeg de opdracht om het monument te ontwerpen. Hij tekende een paleis bestaande uit twee vleugels die met elkaar waren verbonden door een halfronde zuilengalerij die een monumentale triomfboog flankeerde. Pas in mei 1879 kon effectief met de bouw worden gestart, maar wegens tijdsgebrek konden enkel de hoekpaviljoenen worden voltooid tegen de tijd dat de Nationale Tentoonstelling opende. Van de zuilengalerij en de arcade was alleen de onderbouw definitief. De colonnade en de arcade waren voorlopige constructies versierd met tijdelijke beeldhouwwerken. Desalniettemin werd het geheel gerealiseerd *'[...] avec une rapidité encore inconnue en Belgique'*⁴. Omdat het park werd ingericht ter gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling die de vijftigjarige onafhankelijkheid van België vierde, kreeg de site achteraf de naam *Cinquantenaire*, wat letterlijk 'vijftigjarige' betekent, en werd ze in het Nederlands 'Jubelpark' genoemd.

Aan de Nationale Tentoonstelling werd een reeks festiviteiten en evenementen gekoppeld. Vanaf de opening van de expositie tot 19 augustus

Afb. 4

A. Heins, het Patriottisch Feest van 16 augustus 1880, 16 juni 1880 (uit: *Exposition Nationale 1830 1880. Album commémoratif*, Bruxelles, Cie de Publicité et d'Émission, 1882, s.p.).

Afb. 5

Gezicht op het paleis van het Jubelpark met de tribunes, 1880 (uit: *Exposition Nationale 1830 1880. Album commémoratif*, Bruxelles, Cie de Publicité et d'Émission, 1882, s.p.).

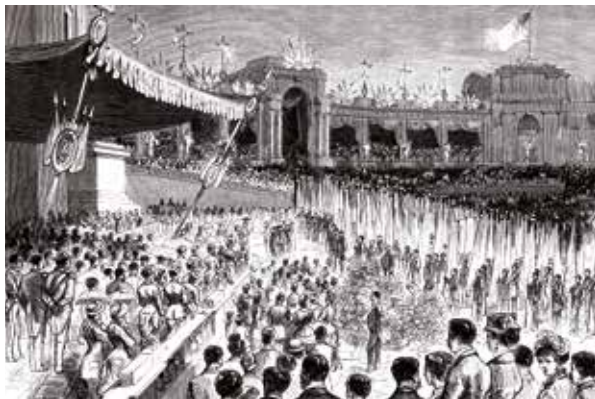
was Brussel het decor voor militaire optochten en parades van verschillende divisies van de burgerwacht, een muziekfestival en -wedstrijd, een zangconcours, een nationale historische stoet en tal van andere feestelijkheden.

HET PATRIOTTISCH FEEST

De belangrijkste viering was ongetwijfeld het zogenoemde 'Patriottisch Feest', dat op maandag 16 augustus 1880 plaatsvond (afb 4). Dat was het officiële gebeuren waarmee het

gouden jubileum van België werd gevierd. In de dagbladders was de opwinding omtrent het grootse evenement al dagen op voorhand voelbaar. Zo werd in verschillende artikels gemeld welke delegaties en personaliteiten al dan niet aanwezig zouden zijn en hoe het paleis van de Nationale Tentoonstelling zou worden aangekleed en versierd. Voor de feestelijkheden werd de halfronde colonnade links en rechts van de arcade ingericht als een theater met tribunes voor 800 genodigden. Het grasperk in het park, vrij toegankelijk, bood plaats aan niet minder dan 100.000 toeschouwers. De ruimte tussen de twee hoekpaviljoenen diende als podium voor de eigenlijke ceremonie. Daar werden ook het orkest en het koor opgesteld. De scène was toegankelijk via een 15 meter brede doorgang die liep vanaf het rond punt in het park. Het is langs die weg dat Leopold II en zijn gevolg zich naar de koninklijke loge onder de arcade zouden begeven en waarlangs de verschillende personaliteiten en groeperingen in de loop van de ceremonie hun eresaluut aan de koning zouden brengen⁵ (afb. 5).

Het volledige programma werd enkele dagen voordien gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad en werd gretig overgenomen door de dagbladen. Daags na het feest werd er zowel nationaal als internationaal bericht over die bewuste 'historische' 16de augustus 1880. Alles was strikt gepland en protocollair geregeld. Op de vooravond van het evenement werd om 20 uur de plechtigheid aangekondigd door een salvo van 21 kanonschoten en door het luiden van alle klokken in de stad. Op 16 augustus, van 8 uur 's ochtends tot het einde van de ceremonie, werd afwisselend maar zonder onderbreking een artilleriesalvo afgeschoten door de burgerwacht en het leger. Vanaf 10 uur verzamelden de diverse delegaties – leger, burgerwacht, oud-strijders van 1830, gemeen-

Afb. 6

Het Patriottisch Feest van 16 augustus 1880 (uit: *L'illustration Européenne*, 5 septembre 1880, p. 4-5).

Afb. 7

Het Patriottisch Feest van 16 augustus 1880 (© SAB, F-2735).

telijke députés, gilden, provincies, gouverneurs, magistraten en andere officiële genodigden – in of rond het Warandepark om zich in een twee uur durende optocht via de Wetstraat naar het Jubelpark te begeven. Pas wanneer alle delegaties hadden plaatsgenomen op de tribunes arriveerde de koninklijke familie. Die werd ontvangen door de voorzitters van de Kamer en de Senaat, de ministers, de voorzitter van het Hof van Cassatie en de procureur-generaal van datzelfde hof. Daarop volgden verschillende toespraken ter ere van de koning.

Het eigenlijke hoogtepunt van de ceremonie was het moment waarop de burgemeesters, de schepenen en de vertegenwoordigers van de gilden en de broederschappen van het hele land, voorzien van hun vlaggen, vaandels en banieren en onder begeleiding van het orkest en de koren, zich begaven naar het platform vlak vóór de koninklijke tribune om er de koning te groeten. Vooraleer de ceremonie werd afgesloten met de Brabançonne, hield ook de koning een toespraak. Het feest was een overrompelend succes. *'Ceux qui ont vu Bruxelles 16 août 1880 en garderont un souvenir impérissable'*, luidde het in een Frans dagblad⁶ (afb. 6 en 7).

HET VOORBEELD VAN DE OPTOCHT VAN DE SCHOLEN IN 1878 VAN JAN VERHAS

In de periode van de 'Cinquantenaire-gekte' stond het monumentale schilderij *De optocht van de scholen in 1878* van de kunstschilder Jan Verhas volop in de belangstelling (afb.8).

Op 22 augustus 1878, ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van koning Leopold II en koningin Marie-Henriëtte, defileerden ongeveer 23.000 Brusselse schoolkinderen voor het koninklijke paar op het Paleizenplein. Jan Verhas, geliefd in de burgerlijke salons, van liberale signatuur en vrijmetselaar, gaf het moment weer waarop de meisjes van het officiële onderwijs paradeerden. Toen het werk in 1880 klaar was en werd getoond op de *Historische tentoonstelling van Belgische kunst* die in het kader van de Nationale Tentoonstelling werd georganiseerd als openingsexpositie van het toenmalige Modern Museum in Brussel, werd het een ware publieksliefeling⁷. Het schilderij was geen staatsopdracht, het werd op initiatief van Verhas zelf geschilderd. In navolging van het grote succes werd het dan ook prompt aangekocht door de Belgische Staat. Dat was een bere-

kende gok van de schilder. Hij had er immers alles aan gedaan om van *De optocht van de scholen in 1878* een hit te maken.

De ingrediënten voor het succes werden op treffende wijze geanalyseerd in het dagblad *L'Indépendance belge*, dat het werk bestempelde als *'[...] la quintessence de la modernité'*⁸. Toen het schilderij voor het eerst werd getoond in het licht van de vijftigjarige onafhankelijkheid, werd de optocht van de scholen in 1878 nog steeds beschouwd als een van de meest geslaagde ceremonies van de voorbije jaren. Bovendien was het thema, door de schoolstrijd, nog brandend actueel.

Het decor is zeer herkenbaar. Verhas schilderde het Paleizenplein met zicht op de koninklijke tribune. In het publiek bevinden zich herkenbare personaliteiten zoals de politici Jules Anspach, Charles Buls en leden van de Brusselse gemeenteraad. Ook portretten van prominente kunstenaars als Alphonse Balat en Louis Gallait werden op het schilderij geïntegreerd. De schoolmeisjes hebben geen stereotiepe gezichten maar zijn beeltenissen van onder meer de dochters van de schilders Alfred Stevens, Alfred Verwee en de

Afb. 8

J. Verhas, *De optocht van de scholen in 1878*, 1880, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (olieverf op doek, 241x 432cm), inv.2821 (© KMSKB, Brussel / foto: J. Geleyns - Art Photography).

politicus Paul Janson. De aanwezigheid van kinderen werd bovendien beschouwd als een uitdrukking van moderniteit. Met het oog op elegantie, werd er ook bewust voor gekozen om het vrouwelijke element te laten domineren. Voor de appreciatie van het publiek was dit ongetwijfeld een belangrijk element. In het kader van de schoolstrijd mag de onderliggende boodschap evenmin uit het oog worden verloren: de verbeterde toegang tot het onderwijs voor meisjes, een politieke verworvenheid van het pedagogische liberalisme van de Verlichting.

.....

**VIJFTIGSTE VERJAARDAG
DER BELGISCHE ONAFHANKELIJKHEID ALS PENDANT
VAN DE OPTOCHT VAN
DE SCHOLEN IN 1878**

De journalist van *L'Indépendance belge* die Verhas' succesformule had ontleed, mijmerde in datzelfde artikel over een pendant van het schilderij van

Afb. 9

J. Verhas, *het Patriottisch Feest van 16 augustus 1880*, ca. 1880, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (olieverfschets), inv. 2018.0077 (© KMKG).

Verhas: *'Nous demanderons à ce propos si, dans les sphères gouvernementales, on a songé à consacrer, par un document pictural d'une réelle valeur, le souvenir de la principale des fêtes par lesquelles vient d'être célébré le cinquantième anniversaire de notre indépendance. Nous voulons parler de l'imposante cérémonie du 16 août qui a produit une si vive et si profonde impression sur tous ceux qui*

en ont été témoins'. Hij gaf meteen ook de elementen aan die de talentvolle schilder die deze opdracht zou krijgen in zijn werk diende te integreren om succes te oogsten: de uniformen, de toga's van de magistraten, de vreemde kostuums van de vertegenwoordigers van sommige gilden, de vlaggen en banieren en de fysionomieën van dorpsburgemeesters.

Afb. 10

C. Van Camp, vluchtige schets van *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid*, 1880, (potlood op papier), Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, inv. 2018.006 [© KMKG, schenking Th. Deprez].

Afb. 11

C. Van Camp, studie van *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid*, 1880, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (gouache en aquarel op papier), inv. 2015.1219.001 [© KMKG].

Omdat deze suggestie werd geformuleerd in het kader van een lovende kritiek op het werk van Verhas, bleek dat de journalist alvast deze schilder in gedachte had wanneer de vraag zou worden gesteld welke kunstenaar de officiële opdracht moest

krijgen. Daarenboven speelde Jan Verhas ook daadwerkelijk met het idee om een vervolg te breien aan *De optocht van de scholen in 1878*. Een bewaarde olieverfschets van zijn hand geeft immers het hoogtepunt van de ceremonie in het Jubelpark

weer: het moment waarop de koning wordt begroet (afb.9). En klaarblijkelijk was Verhas niet de enige met dat idee. Ook Xavier Mellery was op 16 augustus 1880 aanwezig in het Jubelpark. Hij verbeeldde de ceremonie op allegorische wijze¹⁰.

Afb. 12

C. Van Camp olieverfschets van *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid*, 1880 (olieverf op doek, inv. 200500054a), War Heritage Institute van België (© WHI / foto: Luc Van de Weghe).

Dat die onvergetelijke dag vereeuwigd moest worden in een schilderij, moet ook Camille Van Camp niet zijn ontgaan. Tijdens de feestelijkheden was de kunstenaar naar verluidt al druk in de weer met het vastleggen van zijn impressies in vluchtige schetsen (afb. 10). Onmiddellijk na zijn thuiskomst borstelde hij het totaalaspect van de koninklijke tribune in aquarel en gouache en legde hij de kleuren vast die hem het meest waren bijgebleven¹¹ (afb. 11). Als moment koos Van Camp, net als Verhas, voor de apotheose van de ceremonie: de presentatie van de vlaggen, vaandels en banieren aan de soeverein. Uit de voorstudies valt af te leiden dat Van Camps initiële idee grotendeels overeenstemt met de uiteindelijke compositie, waarvan de olieverfschets eveneens bewaard is (afb. 12).

Het lijkt waarschijnlijk dat de schilder met zijn initiatief reeds een staatsaankoop in gedachten had. Van Camp moet immers ontegenzeggelijk op de hoogte zijn geweest van het onmiddellijke succes van *De optocht van de scholen in 1878*. Hij had het werk ongetwijfeld gezien op de *Historische tentoonstelling van Belgische kunst* die op 1 augustus 1880 was geopend. Op dezelfde expositie werd ook Van Camps schilderij *De dood van Maria van Bourgondië* uit 1878 getoond¹². Hoewel dat werk aangekocht werd door de overheid, waren er ook verschillende punten van kritiek die bij de schilder een wrange nasmaak lieten¹³. Meer dan waarschijnlijk aangespoord door Verhas' succes en verrijkt met de inzichten die de kunstcritici hadden aangebracht, werd *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* zijn laatste gooi naar het grote succes.

HET CONCEPT VAN DE VIJFTIGSTE VERJAARDAG DER BELGISCHE ONAFHANKELIJKHEID

Camille Van Camp ging al snel over tot het uitdiepen van de vele details van het schilderij. De elementen die in de pers werden aangehaald en waarvan werd gesteld dat ze hadden geleid tot het succes van Verhas' werk, werden zorgvuldig geïncorporeerd in de compositie. Minder dan een maand na de festiviteiten ontstond de eerste gedateerde studie. Het betreft een detail van de globale compositie, uitgewerkt als aquarel met als titel *Koning van een gilde van de Kruisboogschutters* en gedateerd op 7 september 1880¹⁴. Deze aquarel zet de toon voor het niveau van detail en de gezwindheid waarmee de kunstenaar zijn taak aanvatte. Snelheid was geboden, er waren immers kapers op de kust.

CAMILLE VAN CAMP

De kunstschilder Camille Van Camp (Tongeren, 1834 - Montreux, 1891) werd geboren in een welgestelde Antwerpse familie. Dat stelde hem in staat zijn passie voor kunst na te streven. Hij volgde een opleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Brussel en verbleef tijdens zijn studies geregeld in Parijs. In de zomer van 1859 verbleef Van Camp enkele weken in Barbizon. Daar vereenzelvigde hij zich met de ideeën van de moderne Franse landschapsschool en het *pleinairisme*. Na zijn terugkeer werd hij een van de eerste vaste gasten van de Tervurense kunstenaarsherberg *In den Vos*, waar hij, zoals in Barbizon, in open lucht schilderde. Van Camp was nauw bevriend met de kunstenaar Hippolyte Boulenger, voor wie hij ook als mecenas optrad en met wie hij zich in 1863 in Tervuren vestigde. Daardoor kan hij worden beschouwd als een van de grondleggers van de School van Tervuren, het Belgisch equivalent van de Franse kunstenaarskolonie te Barbizon.

In 1868 werd ten huize van Camille Van Camp de kunstenaarsvereniging *La Société Libre des Beaux-Arts* gesticht. Deze progressieve vereniging zette zich af tegen de gangbare academische conventies en wilde een vrijere, meer realistische kunst promoten. Van Camp was tevens de belangrijkste bezieler van het tijdschrift *L'Art Libre*, dat in 1871-1872 werd uitgegeven. Met de befaamde schrijver en kunstcriticus Camille Lemonnier als hoofdredacteur, werd *L'Art Libre* de spreekbuis van de *Société Libre des Beaux-Arts*.

Hoewel Camille Van Camp ook landschapsschilder was, werd hij bij leven hoofdzakelijk geroemd om zijn portretten, zijn elegante dames en de getemperde moderniteit waarmee hij zijn onderwerpen veeuwigde. Een van zijn grote verdiensten was ook dat hij erin slaagde een jonge garde kunstenaars te mobiliseren en hen te leiden in het gevecht tegen de oninneembaar lijkende citadellen van de

kunst. Dat bijzondere aspect werd door het tijdschrift *L'Art Moderne* in de verf gezet in de necrologie van de kunstenaar: '*La mémoire de Van Camp reste unie à ces ardentes manifestations. Plus que son art, sa combativité l'auréole*'.¹

De kunst van Camille Van Camp moet worden gesitueerd in de context van het *juste milieu*: eigentijdse kunst die algemeen werd aanvaard door de gevestigde orde. Een schilderij als *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* kan daarom worden beschouwd als de synthese van de artistieke visie van de kunstenaar.

NOOT

1. 'De herinnering aan Van Camp blijft verbonden met deze vurige manifestaties. Meer nog dan zijn kunst, is het zijn strijdlust die hem eert'. 'Camille Van Camp', *L'Art Moderne*, jg. 11, nr. 47, 1891, p. 374.

E. Lambrichts, Portretten van de leden van de *Société Libre des Beaux-Arts*, 1868, bewaard in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (olieverf op doek), inv. 3352. De vierde zittende figuur van links is Camille Van Camp (© KMSKB, Brussel / foto: J. Geleyns - Art Photography).

Afb. 13
C. Van Camp, *Souvenir de la fête patriotique du 16 août 1880*, 1880, [aquarel] privéverz.

In mei 1881, naar aanleiding van de tentoonstelling van de *Société royale des Aquarellistes*, stelde Van Camp zijn grootse project voor aan een ruim publiek aan de hand van een aquarel die opnieuw een onderdeel van de finale compositie uitlichtte¹⁵. De deelcompositie, getiteld *Souvenir de la fête patriotique du 16 août 1880* (afb.13), verbeeldt een groep van vijf schutters in gildekostuums met vaandels en opsmuk. De koning van het schuttersgild, overladen met medailles, draagt het vaandel van Needer-Heembeek

[sic.], terwijl op de voorgrond de meest prominente veteraan, *Le Vieux Sauvelon*, zittend wordt voorgesteld met de oudstrijdersvlag van Fleurus uit 1830. De man op leeftijd zit voorovergebogen op een stoel in precies dezelfde pose als deze waarin hij later op het definitieve schilderij zou worden afgebeeld terwijl hij, gedragen door zijn zonen, op de voorste rij zijn trouw betuigt aan de Belgische koning. Ondanks de vaderlandslievende insteek en de poging om het memorabele feest van 1880 te vereeuwigen, werd de aquarel niet op

gejuich onthaald. Zo was een criticus van het tijdschrift *L'Art Moderne* niet enthousiast: '[...] la composition déplaît par les tons criards qui rappellent trop la gamme de nos couleurs nationales'¹⁶. De kritiek op het kleurenpalet zou nog worden herhaald toen het schilderij zelf in 1890 voor het eerst werd gepresenteerd.

Het groot aantal bewaarde voorbereidende studies, voornamelijk aquarellen, toont aan dat de kunstenaar veel aandacht besteedde aan de uitvoering en detaillering van het uiteindelijke doek. In het Museum Kunst & Geschiedenis worden ook twee delen bewaard van het karton op schaal¹⁷. Zij bevestigen deze meticuleuze werkwijze. In de zomer van 1881, naar aanleiding van het aankomende driejaarlijkse salon dat in dat jaar in Brussel zou doorgaan, werd Van Camp monumentale doek als groot nieuws in de pers aangekondigd: '*M. Van Camp [...] a entrepris de fixer dans un cadre de grande dimension le souvenir de l'épisode le plus caractéristique de la fête nationale du 16 août 1880*'¹⁸. Het was slechts een aankondiging met een beschrijving van de compositie die in grote lijnen bleek uitgewerkt. Dat het werk zelf toen nog niet getoond werd op het salon omdat het niet op tijd klaar was, werd betreurd: '*Il est regrettable que cette œuvre n'ait pu être terminée à temps: d'autres s'inspireront d'idées analogues. M. Van Camp paraîtra venir en seconde main*'¹⁹. Desalniettemin lijkt geen enkele andere kunstenaar waarvan bekend is dat hij met hetzelfde idee speelde, het thema van de patriottische viering van 16 augustus 1880 uitgewerkt te hebben als monumentaal kunstwerk.

EEN PORTRET VAN DE BELGISCHE NATIE

Naast de centrale gebeurtenis die wordt verbeeld in het duidelijk herkenbare kader van het Jubelpark,

domineert in het werk het belang van de vele portretten, zoals dat ook het geval was voor Verhas' *De optocht van de scholen in 1878*. Van Camp ging hiervoor heel nauwkeurig te werk. Van enkele van de voornaamste personages zijn portretstudies bekend. Zo poseerden onder meer Charles Buls, Charles Faider, Pierre-Philippe Bourson en Guillaume de Longé in Van Camps atelier²⁰. Het lijkt er sterk op dat de schilder voor bepaalde beeltenissen officiële portretfoto's gebruikte. Zo zijn de poses van Walthère Frère-Orban, Charles Rogier en Jules Malou quasi identiek aan hun fotografisch staatsieportret. Mogelijke redenen hiervoor zijn de tijdsdruk om het schilderij vooralsnog klaar te krijgen tegen het salon van 1881, de immobiliteit van inmiddels bejaarde personen zoals Charles Rogier of de drukke agenda's van de prominente figuren die geen ruimte lieten voor tijdrovende posesessies. Zo excupeerde Franz Servais zich naar verluidt voor het feit dat hij niet tot het atelier van de kunstenaar geraakte om er te gaan poseren. Onverwacht daagt de componist toch op om zijn beeltenis te laten vereeuwigen²¹. *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* is dus niet alleen een weergave van een belangrijke historische gebeurtenis, het is tevens een snapshot van al wie enige betekenis had in het België van de belle époque. Een vergelijking met het *Panorama van de Eeuw* van Alfred Stevens en Henri Gervex is niet ver af.

Teneinde zijn historiestuk de gewenste moderniteit te geven en de nodige luister bij te zetten, werden enkele elegante, modieuze geklede vrouwelijke figuren aan het geheel toegevoegd. De wijze waarop de kunstenaar dit mondaine element incorporeerde in de ontwikkeling van de compositie is opmerkelijk. In de eerste schetsen is de functie van de eretribune hoofdzakelijk dramatisch. Het geheel vormt een diagonale as tegengesteld aan die van het evenement. In de uiteindelijke

Afb. 14

C. Van Camp, studie van een elegante dame, ca. 1881 (olieverf op doek), privéverz.

compositie werden de vrouwelijke figuren ingenieus opgesteld op de eretribune om enerzijds het oog van de toeschouwer naar de centrale gebeurtenis te leiden en, anderzijds, een rustpunt te creëren. De zorgvuldige studie van de juiste poses en de dramatische en emotionele lading van de figuren is duidelijk af te leiden uit de olieverschetsen die de kunstenaar maakte van deze schijnbaar onbelangrijke figuranten (afb.14). In tegenstelling tot de theatraal weergegeven mannelijke personages, lijken de vrouwen geenszins bedoeld als portretten. Nochtans zijn zij, zoals de schoolmeisjes in *De optocht*

van de scholen in 1878, gebaseerd op portretsessies waarbij vooral de echtgenotes van prominente politici model stonden. Dat was waarschijnlijk een strategische keuze van Van Camp. Hij hoopte immers dat zijn werk door de Staat zou worden aangekocht. Achter de schermen zouden de dames een belangrijke invloed kunnen uitoefenen op hun echtgenoot...

Camille Van Camp gaf ook zijn echtgenote Louise Van Overbeke en hun twee kinderen een plaats in de compositie²². Dat gegeven impliceert dat de portretten van de kinderen pas enkele jaren later werden toegevoegd: Van Camp

trad in 1878 in het huwelijk, zijn dochter Elisabeth werd geboren in 1879 en in 1881 volgde zijn zoon Jacques Pierre Louis. Op het schilderij hebben de kinderen al een zekere leeftijd. Die gegevens bevestigen de veronderstelling dat de kunstenaar tien jaar werkte aan zijn *magnum opus*. De weergave van zijn eigen kinderen en een paar jonge knapen in de linkerbenedenhoek gaf Van Camp de gelegenheid in te spelen op de positieve kritiek die *De optocht van de scholen in 1878* te beurt viel. Precies door voor een encensering met kinderen te kiezen, beantwoorde hij aan het eigentijdse idee van moderniteit²³. Bovendien geeft het een speels karakter aan de dynamiek van de ceremonie. Het is duidelijk een poging van Van Camp om de vermeende rigiditeit, een van de belangrijkste kritieken op *De optocht van de scholen in 1878*, uit de weg te gaan.

Ten slotte voegde de kunstenaar centraal onderaan de compositie een groep figuren toe uit het sociaal-culturele landschap van de Belgische belle époque. Naast kunstenaars als Ernest Slingenyner en de componist Franz Servais worden ook de schrijver Camille Lemonnier en de jurist, schrijver en kunstmecenas Edmond Picard verbeeld. Ook een belangrijke kunstverzamelaar zoals Emile Joseph Lequime vindt er zijn plaats. Van Camp integreerde in deze groep op subtiele wijze ook zijn zelfportret. Met de rug naar de toeschouwer gekeerd en met een tekeningenmap onder de arm is de kunstenaar volledig opgeslorpt door het evenement. Naast Van Camp wordt een man met buishoed ruggelings weergegeven. Hij houdt een vel papier vast met daarop de volgende tekst: *‘Les membres du Gouvernement provisoire et du congrès ont eu foi dans la sagesse du peuple belge. Ils l’ont hardiment doté des institutions les plus [libérales] du monde et leur confiance n’as pas été trompée’*²⁴. Dit fragment uit de memorabele toespraak die Leopold II gaf vanop de konink-

lijke tribune, versterkt nogmaals de connectie met het evenement.

..... **EEN ONAFGEWERKT DOEK ZONDER BESTEMMING**

Pas in 1890, toen de gezondheid van Camille Van Camp achteruit ging, werd de *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* voor het eerst tentoongesteld op het driejaarlijkse salon dat in Brussel plaatsvond. Ofschoon Leopold II de schilder er op de opening voor feliciteerde²⁵, kon het werk verder niet op veel succes rekenen. In tegendeel, meer dan een louter documentaire waarde had het volgens de kunstcritici niet. In tegenstelling tot Verhas' *De optocht van de scholen in 1878*, dat door de schoolstrijd brandend actueel was gebleven sinds het voor het eerst werd getoond, was het momentum voor *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* reeds lang voorbij. Van Camp had er alles aan gedaan om zijn schilderij zo aantrekkelijk mogelijk te maken en door dat tijdrovende perfectionisme had hij zijn kans verkeken om het al op het salon van 1881 te kunnen exposeren. Toen zou de herinnering aan het patriottisch feest van het jaar ervoor immers nog fris zijn geweest.

Na de dood van Van Camp in 1891, werd het monumentale doek in 1892 opnieuw getoond, ditmaal op de postume retrospectieve over het werk van de schilder. Kunstcriticus Octave Maus opperde toen, ondanks het louter documentaire karakter van het werk dat ook hij onderschreef, dat het misschien een goed idee zou zijn dat de Belgische Staat het zou aankopen voor de *Koninklijke Musea voor Sier- en Nijverheidskunst* – het huidige Museum Kunst & Geschiedenis – die sinds 1888 in de gebouwen van het Jubelpark waren gehuisvest²⁶. Tot een aankoop kwam het echter nooit. Het is niet eens bekend of dat zelfs ooit werd overwogen²⁷. Voor velen

was het schilderij immers niet meer dan een schets, een onafgewerkt doek, een schim van wat het ooit moest worden²⁸. Hoewel een criticus nog de invloed van Edouard Manet aanhaalde om de schetsmatigheid van het werk te verklaren, lijkt het logisch dat de overheid geen intentie toonde om een doek aan te kopen waarvan menig kenner overtuigd was dat het onafgewerkt was. En dat laatste lijkt ook effectief het geval, waardoor de essentie van het schilderij gedeeltelijk verloren ging. Van de portretten die het doek zijn historische waarde moesten geven, bleven vele beperkt tot de initiële schets en modellering in grisaille. Op vele plaatsen is de ondertekening of doodverf bovendien nog zichtbaar.

..... **EEN SCHENKING AAN HET PALEIS DER NATIE**

Na de postume tentoonstelling van het oeuvre van Van Camp, bleef de *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* in het bezit van de weduwe van de kunstenaar. In 1909 deelde Paul Lambotte, hoofd van de Administratie voor Schone Kunsten, het college van quaestoren van de Kamer van Volksvertegenwoordigers mee dat Van Camps weduwe eventueel bereid zou zijn het monumentale werk te schenken. Daarmee bood hij een oplossing voor het gebrek aan kunstwerken in het Paleis der Natie dat na de verwoestende brand van 1883 was heropgebouwd door Hendrik Beyaert²⁹. De schenking werd op 13 januari 1910 officieel aanvaard en op vraag van de schenkster werd het schilderij opgehangen in de bezoekersruimte van de Kamer³⁰. Jaren later – wanneer precies is onbekend – werd het schilderij verbannen naar een weinig prestigieuze gang. In 1987 verhuisde het naar de voormalige dactylografiezaal die speciaal voor het schilderij werd omgevormd tot ontvangstruimte. Tot op vandaag kan het schilderij daar worden bewonderd.

EEN GALERIJ VAN BEROEMDHEDEN

In het schilderij *Vijftigste verjaardag der Belgische onafhankelijkheid* verwerkte Camille Van Camp een groot aantal portretten. Op basis van verschillende bronnen kon een namenlijst van de geportretteerden worden opgesteld. Een eerste belangrijke bron daarvoor is de monografie over Van Camp geschreven door Simone Speth-Holterhoff. Uit haar studie blijkt duidelijk dat zij toegang had tot het archief van de schilder, dat door Elisabeth Van Camp, de dochter van de kunstenaar, werd bewaard¹. Daardoor is deze bron zeer betrouwbaar. Daarnaast zijn er de eigentijdse kranten- en tijdschriftartikelen die in de beschrijving van het werk namen noemen. Ten slotte zijn er portretstudies bewaard waarop Van Camp in sommige gevallen de naam van de afgebeelde persoon heeft geschreven.

Op basis van specifieke beschrijvingen van het schilderij kon een aantal personen worden geïdentificeerd. Van anderen werd op naam gezocht naar beeltenissen zoals officiële portretfoto's, waardoor de correcte identificatie mogelijk werd. Er moet ook rekening worden gehouden met het feit dat het schilderij niet is afgewerkt. Daardoor is het niet mogelijk elk portret daadwerkelijk te identificeren. Verder zijn er nog een aantal namen – vooral van dames – die niet konden worden geïdentificeerd omdat er geen portretten voorhanden zijn om ze op dit schilderij te kunnen identificeren.

NOOT

1. SPETH-HOLTERHOFF, S., *Camille Van Camp : 1834-1891*, La Renaissance du Livre, Brussel, 1952, pp.219-220.

1. Leopold II van België (1835-1909), Koning der Belgen
2. Marie-Henriëtte van Oostenrijk (1836-1902), Koningin der Belgen
3. Prins Boudewijn (1869-1891), zoon van de graaf en de gravin van Vlaanderen
4. Walthère Frère-Orban (1812-1896), liberaal politicus
5. Charles Graux (1837-1910), liberaal politicus, advocaat en hoogleraar
6. Charles Faider (1811-1897), liberaal politicus en procureur-generaal van het Hof van Cassatie
7. Guillaume de Longé (1815-1890), voorzitter van het Hof van Cassatie
8. Désiré De Haerne (1804-1890), priester, katholiek politicus en hoofdinspecteur van het katholiek onderwijs
9. Jules Bara (1835-1900), liberaal politicus
10. Alexandre-Guillaume Nicaise (1827-1902), luitenant-generaal der Artillerie
11. Pierre Van Humbeeck (1829-1890), liberaal politicus
12. Charles Buls (1837-1914), liberaal politicus en burgemeester van Brussel
13. Franz Servais (1846-1901), toondichter en orkestleider
14. Pierre Philippe Bourson (1801-1888), publicist van o.m. *L'Observateur*, *La Revue trimestrielle* en *Le Moniteur belge*
15. Edmond Picard (1836-1924), jurist, schrijver en kunstmecenas
16. Camille Lemonnier (1844-1913), schrijver en kunstcriticus
17. Camile Van Camp (1834-1891), kunstschilder en maker van het schilderij
18. Mathieu Leclercq (1796-1889), liberaal politicus, magistraat en lid van het Nationaal Congres
19. Charles Rogier (1800-1885), liberaal politicus, een van de grondleggers van de Belgische staat
20. Jules Malou (1810-1886), katholiek politicus
21. Jean Joseph Thonissen (1816-1891), rechtskundige en katholiek politicus
22. Hélène Vautier (1844-1919), echtgenote van de liberale politicus, advocaat en hoogleraar Charles Graux
23. Louise Van Overbeke, echtgenote van de kunstschilder Camille Van Camp
24. Jacques-Pierre-Louis Van Camp (°1881), zoon van de kunstschilder Camille Van Camp
25. Elisabeth Van Camp (°1879), dochter van de kunstschilder Camille Van Camp
26. Victor Jacobs (1838-1891), jurist en katholiek politicus
27. Ernest Slingeneyer (1820-1894), kunstschilder
28. Baron Alfred van der Smissen (1823-1895), legerofficier
29. Baron Louis de Gericke van Herwijnen (1814-1899), Nederlands katholiek politicus en diplomaat
30. Charles Woeste (1837-1922), advocaat en katholiek politicus
31. Auguste Beernaert (1829-1912), katholiek politicus, jurist en mensenrechtenactivist, Nobelprijs voor de Vrede in 1909

Niet geïdentificeerd

In de omgeving van de het koningspaar:

Prinses Stéphanie van België (1864-1945)

Prinses Clémentine van België (1872-1955)

Filips van België (1837-1905), graaf van Vlaanderen

Maria van Hohenzollern-Sigmaringen (1845-1912), gravin van Vlaanderen

Henriëtte van België (1870-1948), dochter van de graaf en de gravin van Vlaanderen

Josephine van België (1872-1958), dochter van de graaf en de gravin van Vlaanderen

Ministers van Engeland en Oostenrijk

Joseph-Emile Lequime (1802-1886), geneesheer, hoogleraar aan de *Université libre de Bruxelles* en kunstverzamelaar

Caroline Corbisier, echtgenote van de liberaal politicus en advocaat Charles-Xavier Saintelette

Mevr. Jules Guillery, echtgenote van de liberale politicus

Claire Hélène Orban (1815-1890), echtgenote van de liberaal politicus Walthère Frère-Orban

Emilie Jaquemyns (1842-1906), echtgenote van de liberaal politicus, rechtsgeleerde en diplomaat Gustave Rolin-Jaacquemyns

Gravin Olympe Isabelle d'Oultremont (1841-1909), hofdame van koningin Marie-Henriëtte en echtgenote van Paul Edmund de Borchgrave d'Altena, diplomaat en kabinetschef van koning Leopold II

NOTEN

1. 'Bulletin du Jour', *Le Journal de Bruxelles*, 11/01/1878.
2. *Exposition nationale 1830 1880. Album commémoratif. Photographies de M. Fussen – Dessins de M. Armand Heins. Texte de M. Franz Herla*, Bruxelles, Cie de Publicité et d'Émission, 1882, s.p.
3. 'Volgens de wens van de contractanten zou het een moeten worden, gewijd aan een Museum voor decoratieve kunsten'. 'Bulletin du Jour', in *Le Journal de Bruxelles*, 08/11/1878.
4. '[...] snelheid die tot hiertoe nog ongekend was in België'. *Bruxelles-Exposition, guide explicatif et illustré*, Bruxelles, Decq et Duhent, 1880, p. 180.
5. 'Fêtes du Cinquantenaire', *Le Journal de Bruxelles*, 08/08/1880.
6. *Zij die Brussel zagen op 16 augustus 1880 zullen er een onsterfelijke herinnering aan overhouden*. 'Nos correspondances [De notre correspondant de Bruxelles]', *La Presse*, 17/08/1880.
7. *1830-1880. Catalogue illustré de L'Exposition historique de l'Art belge et du Musée moderne de Bruxelles*, Rozez-Baschet, Bruxelles-Paris, 1880, p. 18, nr. 912.
8. '[...] de kern van de moderniteit'. XX., 'Exposition historique de l'Art belge VI [Dernier article]', *L'Indépendance belge*, 27/10/1880.
9. 'Wij zullen daarom vragen of, in overheidskringen, er is overwogen om, middels een picturaal document van werkelijke waarde, de herinnering vast te leggen van het belangrijkste feest waarmee de vijftigste verjaardag van onze onafhankelijkheid werd gevierd. Wij hebben het over de overweldigende ceremonie van 16 augustus die bij iedereen die er getuige van was een zo levendige en zo diepe indruk heeft nagelaten'. *Ibidem*.
10. Twee gekleurde ontwerpen bevinden zich in een privécollectie.
11. SPETH-HOLTERHOFF, S., *Camille Van Camp: 1834-1891*, La Renaissance du Livre, Bruxelles, 1952, p. 129.
12. *1830-1880. Catalogue illustré*, p. 205, s.n.
13. SPETH-HOLTERHOFF, S., *op. cit.*, pp.125-126.
14. *Ibidem*, p. 129.
15. XX., 'Société des aquarellistes. Vingt et unième exposition annuelle (suite et fin)', *L'Indépendance belge*, 09/05/1881.
16. '[...] de compositie behaagt niet door het schreeuwerige coloriet dat te veel herinnert aan het gamma van onze nationale driekleur'. 'Peinture. Exposition des aquarellistes. Second article', *L'Art Moderne*, jg. 1, nr. 9, 1881, p. 68.
17. Museum Kunst & Geschiedenis, inv. 2015.1219.009 & 2015.1219.010.
18. 'Mijnheer Van Camp [...] is begonnen met de herinnering aan de meest opvallende episode van het nationale feest van 16 augustus 1880 op groot formaat vast te leggen'. R., 'Arts, sciences et lettres. Prochain Salon triennal', *Journal de Bruxelles*, 22/07/1881.
19. 'Het is spijtig dat dit werk niet tijdig kon worden afgewerkt: het zal anderen op gelijkaardige ideeën brengen. Mijnheer Van Camp zal te laat komen'. *Ibidem*.
20. SPETH-HOLTERHOFF, S., *op. cit.*, p.131.
21. *Idem*, p. 132.
22. *Idem*, p. 160.
23. XX, *op. cit.*: 'Mettre en scène des hommes de notre temps, c'est la modernité d'hier; mettre en scène des enfants, c'est la modernité d'aujourd'hui'.
24. 'De leden van het Voorlopig Bewind en van het Congres hebben vertrouwen gehad in de wijsheid van het Belgische volk. Zij hebben het stoutmoedig voorzien van de meest [liberale] instituten ter wereld en hun vertrouwen werd niet beschaamd.'
25. Au jour le jour. Echos de la ville', *L'Indépendance belge*, 17/09/1890.
26. MAUS, O., 'Exposition Van Camp', *L'Art Moderne*, jg. 12, nr. 46, 1892, p. 363.
27. In tegenstelling tot wat wordt beweerd door DE MARCY, V., 'Coulours du Parlement: un tableau historique', *La Meuse*, 14/12/1911 en C.T., 'Centennale académique', *L'Indépendance belge*, 02/12/1900, is het nooit een staatsopdracht geweest en kon het werk bijgevolg ook nooit geweigerd worden door de overheid.
28. E.V., 'Art. sciences et lettres. Exposition Van Camp', *Le Journal de Bruxelles*, 12/11/1892: '[...] malheureusement le tableau n'est pas à point: ce n'est qu'une grande esquisse, où le peintre semble s'être découragé'.
29. Archief van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, dossier 'Le Souvenir de la Fête patriotique de 1880. Cinquantenaire de l'Indépendance', brief van Paul Lambotte aan het College van quaestoren, 09/11/1909.
30. *Idem*, Nota van het College van quaestoren, 13/01/1910 & brief van Louise Van Camp-Van Overbeke aan dhr. Catteau, hoofd van het College van quaestoren, 06/12/1909.

Painting for Posterity: Belgium's Golden Anniversary Recorded on Canvas

When Belgium celebrated the fiftieth anniversary of its independence, in 1880, the government spared no expense in ensuring the occasion was marked in fitting style. A large-scale 'National Exhibition' was held on the site of the former military exercise-ground on the Linthout plateau. Devoted to industry and arts-and-crafts, the show featured a series of festive events, the grandest of which was the 'Patriotic Gala', held on 16 August. Besides securing wide coverage in the press, this gathering was committed to canvas for posterity by the painter Camille Van Camp (1834–1891). The article describes the genesis of this work, which depicted the high point of the event, when the king was greeted by the official delegations. It explains that the painter undertook the task on his own initiative, describes his meticulous preparation and execution of the painting, identifies the source of his inspiration (Jan Verhas's *Parade of the Schools in 1878*), and recounts how, despite his best efforts, he was unable to persuade the Belgian government to buy his magnum opus which remained unfinished.

Although the painting's aesthetic qualities fell short when it came to impressing the government of the day, the picture now has considerable value as a historical and art-historical document—not least because of the many prominent figures of Belgian society it depicts.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Valérie Orban, Cecilia Paredes,
Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COÖRDINATIE DOSSIER

Paula Dumont

COÖRDINATIE ICONOGRAFIE

Julie Coppens

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Anne-Lise
Alleaume, Jean-Marc Basyn, Amandine
Berry, Guy Conde-Reis, Françoise
Cordier, Thomas Deprez, Paula Dumont,
Jacqueline Guisset, Pascale Ingelaere,
Christophe Loir, Irène Amanti Lund,
Cristina Marchi, Marc Meganck, Griet
Meyfroots, Eric Min, Valérie Montens,
Marie Nobels, Valérie Orban, Cecilia
Paredes, Christian Spapens, Septembre
Tiberghien, Véronique Van Bunnan,
Brigitte Vander Bruggen, Peter Van
Goethem

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Coralie Smets,
Tom Verhofstadt en de leden van het
redactiecomité

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiqu Belgium NV/SA

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

Graphius Brussels

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

BEDANKINGEN

De families Sergysels en Spanoghe,
Manon Brotcorne, Virginie Luel, Thierry
Mondelaers, Sandrine Tielemans,
Stéphane Vanreppelen

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal,
Urban.brussels (Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Urban.brussels
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te
betalen toch nog gerechtigden zijn
die niet gecontacteerd werden, dan
worden zij verzocht zich kenbaar
te maken bij Urban.brussels

LIJST MET AFKORTINGEN

CIDEP – Centre d'information, de
documentation et d'étude du patrimoine
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG Koninklijk Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB – Museum van de Stad Brussel
PSK – Paleis voor Schone Kunsten
SAB – Stadsarchief Brussel
STIB/MIVB Société des Transports
Intercommunaux de Bruxelles/
Maatschappij voor Intercommunale
Vervoer te Brussel
WHI – War Heritage Institute

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2019/6860/014

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Laatste nummers

Extra nummer - 2018
De restauratie van
een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

urban
.brussels

SUR BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
BSE BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

15 €

ISBN 978-2-87584-182-7